

Mgr Danuta Synowiec
Uniwersytet Jagielloński
w Krakowie

Stosunek do ojca dziewcząt z rodzin pełnych i rozwiedzionych

Attitude towards the father of girls from full and broken families

Abstrakt:

Rozwód powoduje nieodwracalne szkody dla wszystkich zaangażowanych w jego przebieg, uwarunkowania i skutki, ale przede wszystkim jest on trudnym wydarzeniem dla dzieci i młodzieży. Nastolatki z rodzin rozwiedzionych otrzymują mniejsze wsparcie emocjonalne i zaangażowanie rodziców niż ich rówieśnicy z prawidłowych i trwałych rodzin. W artykule przedstawiono zagadnienia dotyczące rozwoju i wzrostu nastolatków z rozbitych rodzin. Jest to istotny problem w polskiej rzeczywistości, który wynika z różnych psychospołecznych i ekonomicznych uwarunkowań współczesności. Najnowsze badania opinii publicznej „Postawa wobec rozwodów” wskazywały, że coraz więcej Polaków, w porównaniu do minionych lat, akceptuje formalne rozwiązanie małżeństwa. Okres dojrzewania został określony jako szczególnie etap w życiu każdego człowieka, który znacząco wpływa na funkcjonowanie i adaptację psychiczną jednostki. W pierwszej części artykułu przeanalizowano problem ojca jako bardzo ważnej osoby dla rozwoju dzieci. Obecność rodziców i zaangażowanie ojca w relacje z nastolatkami wpływają na prawidłowy rozwój w dorosłości. Druga część artykułu przedstawia rozpad związku małżeńskiego jako przyczynę rozwodu. Przedstawiono tutaj kwestie rozwodu jako procesu o charakterze prawnym i psychospołecznym. Rozwód jest tu również postrzegany jako fenomen kryzysu ojcowskiego, który staje się coraz bardziej powszechny, jako negatywny znak naszych czasów.

W następnej części artykułu zamieszczono wyniki badań 190 dziewcząt uzyskane za pomocą J.M.Sack's and S.Levy's Test Sentence Completion. Zastosowano tutaj część badającą stosunek do ojca. Zaprezentowane wyniki przeprowadzonych badań empirycznych oraz wnioski o charakterze poznawczym, praktycznym i profilaktycznym mogą mieć zastosowanie w przeciwdziałaniu negatywnym skutkom dorastania nastolatków w rodzinie rozwiedzionej.

Słowa kluczowe: skutki rozwodu, przyczyny rozwodu, wzrastanie w rodzinie rozwiedzionej

Abstract:

Divorce causes irreparable harm to all involved but first of all to children and adolescents. Teenagers from fragile families receive less emotional support and parents' engagement than their peers from always-married families. Empirical in its character paper presents issues concerning the development and growth of teenagers from broken families. This is a top problem in Polish reality, which results from various psychosocial and economic determinants of the present time. The newest public opinion research titled "Attitude towards divorces" indicated that more and more Polish people accept formal marriage dissolution than in previous years. The period of adolescence was characterized as a special stage in every person's life which considerably influences functioning and psychological adaptation of an individual.

The first part of the article describes the father as a very important person for the development of children. Parental presence and father's commitment to relationships with teenagers affect the proper growing into adulthood.

The second part of the paper presents disintegration of marital tie as a reason for divorce. It demonstrates the description of divorce as a process of a legal and psychosocial character. Divorce is

also seen here as a phenomenon for a fatherhood crisis, which is becoming more and more common as well as a negative sign of the present times.

Personal research methodology was presented in the next part of the work. 190 girls from intact and non-intact families participated in empirical research. Respondents were learning at secondary school and technical institute in a big city in Poland. J.M. Sack's and S. Levy's *The Sentence Completion Test* was used (part: attitude towards father) in the research.

The ending of the paper shows the results of the conducted empirical research and the conclusions of a cognitive, practical and prophylactic character – the use of which may counteract the negative effects of teenagers' growing up in broken family.

Key words: consequences of divorce, reasons for divorce, growing in a divorced family

Wprowadzenie

Prezentowany artykuł przedstawia wyniki badań dotyczące stosunku do ojca dziewcząt w okresie adolescencji, wzrastających w rodzinach rozbitych (grupa zasadnicza) i pełnych (grupa kontrolna). Jest to aktualny w rzeczywistości polskiej problem, wynikający z różnorodnych uwarunkowań psychospołecznych i ekonomicznych współczesnych czasów.

Najnowsze badania opinii publicznej (Boguszewski, 2019ab) wskazują, że blisko jedna trzecia Polaków popiera rozwody, chociaż akceptacja ta nie jest bezwarunkowa, a samo zjawisko niezmiennie budzi w społeczeństwie wiele kontrowersji.

Zjawisko rozpadu małżeństw od wielu lat utrzymuje się w Polsce na stabilnym, aczkolwiek relatywnie wysokim poziomie, co przy spadku liczby zawieranych związków małżeńskich sprawia, że współczynnik liczby małżeństw zawartych do liczby rozwodów jest w ostatnich latach najmniej korzystny w historii. Średnio na trzy zawierane związki małżeńskie przypada jeden rozwód. Stosunek do rozwodów ewoluuje w kierunku coraz większej ich akceptacji. Wprawdzie blisko trzy czwarte badanych uważa, że najważniejsze jest osobiste szczęście i jeżeli człowiek nie jest szczęśliwy w obecnym związku, to powinien się rozwieść i próbować ułożyć sobie życie na nowo, jednak niemal równie często podzielana jest opinia, że rozwody są złe i zawsze należy walczyć o związek małżeński.

1. Rola ojca w rozwoju psychospołecznym dziewcząt

Macierzyństwo nie jest powołaniem osobnym, ale zawsze w relacji z ojcem dziecka, nawet wtedy, gdy ojciec z różnych przyczyn nie zajmuje się dzieckiem i jego matką (Braun-Gałkowska, 1999, s. 69). Miłość małżeńska staje się miłością rodzicielską, nie tylko w samym fakcie zewnętrznego urodzenia, ale przede wszystkim poprzez wierne i wytrwałe świadectwo wzajemnej miłości dawane dziecku przez całe życie. Dziecko wychowywane przez rodziców skłóconych z sobą, żyjących w pewnej izolacji lub też wychowywane tylko przez jednego z rodziców, będzie zawsze zranione w miłości. Zabraknie mu bowiem wzoru przyjmowania i dawania miłości (Augustyn, 1993, s. 24–25). Nasuwa to wniosek, że obydwie te rzeczywistości – rodzicielstwo i relacja małżeńska są ze sobą integralnie związane (Lachowska, 1999, s. 287). Rozwój człowieka – od przywiązania do matki do przywiązania

do ojca i ostatecznej syntezy obu uczuć – stanowi podstawę zdrowia psychicznego i dojrzałości (Fromm, 1956/2014, s. 53).

Proces rozwoju i wychowania młodego pokolenia warunkowany jest, więc wpływami otoczenia. Największe możliwości wszechstronnego rozwoju dzieci tkwią w rodzinie. Rodzina jest środowiskiem, które bardzo trudno zastąpić w zakresie zaspokajania podstawowych potrzeb dziecka, budowania jego poczucia własnej wartości, przekazywania najważniejszych w życiu norm i wartości. Rodzina, jako najważniejszy element środowiska wychowawczego oddziałuje na jednostkę najdłużej, od urodzenia dziecka, aż do jego usamodzielnienia. Kochająca, spójna rodzina, poprzez wpływ na kształtowanie właściwej samooceny, interioryzację systemu wartości, ucząc radzenia sobie ze stresem, może przeciwdziałać destrukcyjnym wpływom różnych środowisk (Ryś, 1994, s. 36, 2017, s. 103).

Ojciec, jak pisał kanadyjski psychoanalityk G. Corneau, samą swą obecnością prowokuje do rozróżnień (2016, s. 24). Rozróżnień pomiędzy – bliską, ścisłą, symbiotyczną relacją z matką w początkowym okresie życia dziecka – a „resztą” świata.

„Ojcostwo” określa związek, a więc relację między ojcem a dzieckiem (Meissner, 2001, s. 193). Podstawowy, bardzo uproszczony, jest podział na ojcostwo biologiczne (inaczej fizyczne, naturalne), ojcostwo duchowe oraz ojcostwo prawne, według którego ojcem jest ten, któremu dziecko jest prawnie przypisane (Kozak, 2006, s. 26). Ojcostwo różni się znacząco od macierzyństwa tym, że zarówno pod względem biologicznym jak i rodzinno – społecznym może pozostawać nieujawnione, trudne do wykrycia, podczas gdy macierzyństwo takim być nie może (Dąbrowska, 2003). Nie zmienia to jednak faktu, że obecność ojca w rozwoju dziecka jest niezwykle ważna, a konieczność uczestnictwa ojca w procesie wychowywania, jest jedną z najbardziej podstawowych prawd znanych od najdawniejszych czasów (Pospiszyl, 1980, 1986, 2001, 2004; Lamb, 2010; Parol, 2014).

Pojawienie się dziecka wprowadza (podobnie jak u kobiet) zmiany w życiu mężczyzny – zwiększa się zakres jego obowiązków i odpowiedzialności, zmieniają się plany i hierarchia wartości. Mężczyzna stoi wobec konieczności zajęcia stanowiska, jakie jego ojciec zajmował wobec niego. Zaczyna, zatem co raz częściej myśleć o własnym ojcu, o łączących ich więzach, o swoim dzieciństwie. Wtedy w kontakcie z ojcem ukształtował się jego obraz siebie, jako mężczyzny. Podjęcie przez mężczyznę roli ojca jest łatwiejsze, jeśli między nim a żoną istnieje zgoda, co do tego, na czym ta rola powinna polegać (Kornas-Biela, 2002).

Jak wskazują liczne badania psychologiczne, dziecko (poza charakterystycznymi zaburzeniami rozwojowymi) sygnalizuje potrzebę kontaktu z rodzicami. Na niezbedność tej relacji wskazują także badania, dotyczące wpływu nieobecności ojca na kształtowanie się osobowości dziecka (por. McLanahan, Tach, Schneider, 2013). Badania prowadzone wśród dzieci wychowujących się bez jednego rodzica były prowadzone już podczas wojny. Badania dzieci, których ojcowie w chwili urodzenia i w najważniejszym okresie ich życia byli poza domem, wykazały, że dzieci te w porównaniu z dziećmi wychowywanymi przez oboje rodziców, ujawniały więcej zaburzeń zachowania, słabsze przystosowanie do sytuacji pozarodzinnych, większą zależność od dorosłych i lękliwość (Ziemska, 1979, zob. też: Biller,

1993). Dorastający mający bliski kontakt z ojcem rzadziej też sięgają po alkohol, narkotyki, rzadziej też okazują agresję, czy uciekają w sferę doznań erotycznych (Liberska, 2002).

Rola ojca – uwarunkowana określonymi wymaganiami poszczególnych okresów życia jest, więc pojmowana, jako swoisty czynnik w rozwoju. Do podstawowych funkcji ojca należą: opiekuńcze, regulacyjne (np., jako autorytet i źródło zasad) i zabawowe. Najbardziej dla dziecka istotnymi aspektami zachowania się ojca, są różne formy jego zaangażowania, dotyczące nawiązywania, podtrzymywania, pogłębiania i rozszerzania relacji z dzieckiem. W dobrym ojcostwie uderza równowaga pomiędzy troską, autorytetem a wycofywaniem swojej władzy czy kompetencji. Zależności te ułatwiają proces identyfikacji rodzica z dzieckiem, czyli przejmowania od ojca jego ustosunkowań wobec ludzi i świata. Dzięki temu dziecko kształtuje na wzór ojca swój system preferencji, czyli sposób wartościowania rzeczy i zjawisk (Walesa, 2001, zob. też: Kurcbart, 2011). Identyfikacja jest niezwykle istotnym procesem w rozwoju człowieka zarówno dla chłopców (przez naśladowanie), jak i dziewcząt (przez odróżnianie). Córka tworzy sobie wizerunek mężczyzny na podstawie tego, jaki jest jej ojciec; w osobie ojca poznaje odmienność świata mężczyzn. Dzięki obserwacji innych ludzi poznaje wzorce zachowań typowych dla osób płci przeciwnej (Oleś, Oleś, 2001, s. 255–257). Dziewczynka – potrzebuje ojca, by wzrastać w przekonaniu, że jest kochana przez pierwszego w jej życiu ukochanego mężczyznę i jest warta kochania przez innych. Dzięki niemu uczy się, jak mężczyźni powinni ją kochać i szanować, jak ją powinni, na co dzień traktować i jak ona powinna się do nich odnosić. Dziewczęta wychowywane bez ojca lub przez ojca – tyrana, czy ojca nieobecnego psychicznie, są szczególnie wrażliwe na przejawy zainteresowania, życzliwości i czułości ze strony swych kolegów, a zwłaszcza dorosłych mężczyzn. Narazone są, więc na wchodzenie w związki zależnościowe, w których mogą być wykorzystywane. Jak się wydaje, brak ojca ma niejednokrotnie szczególnie destrukcyjny wpływ na stosunek dziewcząt do własnej płciowości, powoduje zagubienie w kształtowaniu kobiecej tożsamości i może powodować neurotyczny głód uczuć (Kornas-Biela, 2001, s. 172–173)¹.

Relacja z ojcem może, więc mieć wpływ na wybór partnera życiowego w okresie wczesnej dorosłości. W zależności, od jakości relacji ojciec – córka, stopnia zaangażowania ojca w kontakt z nastolatką, emocjonalnej obecności, dostępności, szacunku dla rozwijającej się młodej kobiety (także poprzez prawidłową relację i więź z jej matką), wybór ten może ujawniać różnego rodzaju potrzeby. Wybór związany z naturalnymi potrzebami rozwojowymi ma miejsce, gdy dziewczyna mając dobre doświadczenia w relacji z ojcem, będzie bez większych trudności nawiązywać satysfakcjonujące kontakty interpersonalne i (w poczuciu wewnętrznej równowagi i bezpieczeństwa) dążyć do trwałej i satysfakcjonującej relacji partnerskiej z mężczyzną w przyszłości. Wybór wynikający z potrzeb neurotycznych (por. Horney, 1937/2002) to bardziej potrzeba by „mieć” towarzysza, który będzie wyróżniał

---

¹Szczególnie interesujące w tej dziedzinie są rozważania K. Horney zawarte w książce pt. „*Psychologia kobiety*” (2003), w której autorka przedstawia uwarunkowania rozwoju psychoseksualnego kobiet i ewentualnych problemów, które mogą pojawić się na drodze jej indywidualnego rozwoju.

się np. antynomicznymi cechami osobowości niż te, które córka obserwowała u swojego ojca w rodzinie generacyjnej, często w ten sposób mniej lub bardziej świadomie dążąc do uzupełnienia deficytów emocjonalnych i społecznych, powstałych w wyniku słabej więzi z ojcem w okresie dzieciństwa i dorastania.

Być ojcem, więc – to umożliwić dziecku określenie swojej płci i roli w życiu, co decyduje później o możliwości szczęśliwego małżeństwa albo życia w samotności, ale bez kompleksów, w poczuciu akceptacji siebie (Braun-Gałkowska, 2008, s. 172).

W pełnym procesie identyfikacji kształtuje się również kontrydentyfikacja, gdy np. dziecko przyswaja sobie nie tylko odpowiedni repertuar behawioralny, charakterystyczny dla swej płci, ale chce również znaleźć właściwy wzór postępowania osób płci przeciwnej, a także nabyć odpowiednie sposoby postępowania z osobami płci własnej oraz przeciwnej. Rola ojca we wszystkich etapach rozwoju dziecka jest bardzo istotna, zwłaszcza w okresie adolescencji. Młodzież dorastająca często przejmuje od ojca pobudki, inspiracje i wzorce wewnętrznej motywacji do walki z wewnętrznymi i zewnętrznymi trudnościami. Ojciec ułatwia młodym ludziom właściwy wybór drogi życiowej i realistyczne cele życiowe (Walesa, 2001).

Analizując rolę kontaktów ojca z dzieckiem, poza przedstawionym powyżej znaczeniem dla sfery emocjonalnej, społecznej i moralnej duże znaczenie ma także wpływ ojca na rozwój poznawczy dziecka i wynikające z tego skutki w kolejnych etapach życia jednostki. Jak zaznaczał E. Fromm (1956/2014), ojciec reprezentuje drugi biegun ludzkiego istnienia: świat myśli, przedmiotów, świat prawa i ładu, dyscypliny, podróży i przygody. Ojciec jest tym, który uczy dziecko i wskazuje mu drogę w świat. Ojciec jako naturalny opiekun ma podstawowe znaczenie w zapewnieniu dziecku stabilności emocjonalnej, wiary w swe możliwości, atmosfery sprzyjającej rozwojowi, pracy intelektualnej, we wzbudzaniu w dziecku motywacji do podejmowania wysiłku zdobywania wiedzy (Domagała-Zyśk, 2001, s. 374). Dlatego miłość ojca powinna kierować się pewnymi zasadami i wymaganiami: powinna być cierpliwa, wyrozumiała i nie narzucać swego autorytetu. Miłość ta powinna dawać rosnącemu dziecku, co raz większe poczucie własnej siły i wreszcie pozwolić mu rządzić się własnym rozumem i obywać się bez autorytetu ojca (Fromm, 1956/2014). Ojcostwo dzisiaj musi być, więc budowane na trosce, służbie, odpowiedzialności, partnerstwie, miłości bezinteresownej oraz wolności (Augustyn, 2018).

2. Wpływ rozpadu małżeństwa rodziców na rozwój młodzieży

Powołując się na literaturę przedmiotu w piśmiennictwie polskim i światowym, można znaleźć wiele badań podkreślających wpływ niezgodnego lub rozbitego współżycia rodzinnego na funkcjonowanie psychospołeczne dzieci i młodzieży. Konflikt w rodzinie, zubożenie, a czasem przerwanie więzi z drugim rodzicem i towarzyszące temu procesowi emocje i napięcia, brak poczucia bezpieczeństwa fizycznego i psychicznego w różny sposób może wpływać na rozwój dzieci i nastolatków (zob. Amato, 1994ab; Amato, 2010; Amato,

Booth, 1997; Amato, Chedle, 2005; Clarke-Stewart, Brentano, 2006; Buchanan i in., 1991; Hetherington, 1999; Hołtyń, Goška-Hołtyń, 2016; Gardner, 1999, 2001; Plopa, 2008, 2018; Wallerstein, Blakeslee, 1996). Konflikt małżeński, proces rozwodowy i jego następstwa mają nieuchronnie potężny, zakłócający wpływ na całą rodzinę, zarówno na rodziców, dzieci, jak i dalszą rodzinę. Często ich konsekwencje są także dostrzegalne w późniejszym, samodzielny życiu dorosłych dzieci rozwiedzionych rodziców (Goldenberg, Goldenberg, 2006; zob. Czerederecka, 2010; Dutkiewicz-Noińska, 2009; Kaja, 2013, 1992; Ledwoch, 2009; Namysłowska, 2011; Ryś, 2017, 2011, 1994).

Trzeba jednak także pamiętać, że małżonkowie rozwodzą się z różnych przyczyn. Odpowiednio do okoliczności, które przyczyniają się do rozpadu małżeństwa i rodziny można mówić o czynnikach zawinionych i niezawinionych. Czynniki zawinione to świadomy i dobrowolny wybór separacji lub odejścia od współmałżonka, dzieci z uwagi na motywy osobiste lub inne okoliczności. Czynniki niezawinione to uwarunkowania patologiczne, które utrudniają lub uniemożliwiają realizację podjętych zobowiązań małżeńskich, rodzicielskich i opiekuńczo wychowawczych, którymi mogą być np. choroby psychiczne, uzależnienia czy ciężkie schorzenia somatyczne (Steuden, 1996, s. 73-74).

Niektórzy autorzy zaznaczają także, że rozwód należy postrzegać nie, jako rozpad rodziny, lecz jako reorganizację jej życia, polegającą na zmianie ról, podjęciu nowych zadań, wypracowaniu nowego wzorca równowagi i stylu życia. Jeżeli rodzicom uda się ich kiedyś bliską, a potem konfliktową relację przekształcić w więź wyłącznie rodzicielską, mogą dać swoim dzieciom szansę na efektywne uporanie się z rozwodem (Beisert, Liberska, Matuszewska, 2001, s. 178, por. Buchanan, Maccoby, Dornbusch, 1991). Pomyślna adaptacja obejmuje akceptację rozwodu przez członków rodziny i bardziej dokładne rozpoznanie czynników, które doprowadziły do rozwodu. Innym czynnikiem jest zdolność byłych małżonków do rozwijania nieobwiniającej się wzajemnie, współpracującej i niekonfliktowej relacji. Dzieciom trzeba pomóc w utrzymaniu bliskich relacji z każdym rodzicem, co wydaje się niezbędnym warunkiem prawidłowego kierowania dalszym ich rozwojem (Plopa, 2008, s. 139). Postulaty te wydają się co raz bardziej aktualne, biorąc pod uwagę co raz większą niestabilność i nietrwałość małżeńskich i partnerskich relacji tworzonych przez osoby dorosłe.

3. Badania własne

3.1. Cel badań i grupa badawcza

Można przypuszczać, że brak zgodności małżeńskiej i w konsekwencji rozwód w rodzinie powoduje u dziewcząt z rodzin dotkniętych kryzysem małżeńskim, większe nasilenie konfliktowości w stosunku do ojca. Może to oznaczać, że adolescentki po doświadczeniu kryzysu małżeńskiego rodziców, różnego typu trudności (konfliktu lojalnościowego, trudu adaptacji do nowej sytuacji rodzinnej), dorastające pod

systematyczną opieką jednego rodzica (matki), mogą mieć bardziej negatywny stosunek do swojego ojca.

Celem badań jest więc uzyskanie odpowiedzi na pytanie czy młode kobiety z rodzin monoparentalnych cechują się wyższym nasileniem konfliktowości w stosunku do ojca, niż młode kobiety wzrastające w rodzinach pełnych.

Grupę zasadniczą i kontrolną stanowiły nastolatki w wieku 17-19 lat uczęszczające do szkół średnich (liceów i techników) na terenie dużego miasta w Polsce. W badaniu wzięło udział 180 uczennic: 90 dziewcząt z rodzin rozbitych (mieszkających po rozwodzie rodziców ze swoimi matkami) oraz 90 dziewcząt z rodzin pełnych.

Ze względów etycznych (przeciwdziałaniu poczuciu odmienności i stygmatyzacji społecznej), nastolatkom podano instrukcję maskującą rzeczywisty cel badań; uczestniczki badań z grupy podstawowej zostały także wyodrębnione po przeprowadzonych badaniach na podstawie danych zawartych w metryczce. Badania zostały zrealizowane na terenie szkół, a więc w momencie realizacji obowiązku nauki, stanowiącego jeden z głównych zadań rozwojowych młodzieży w okresie adolescencji. Grupa kontrolna została wyłoniona przy pomocy losowania systematycznego indywidualnego z tych samych zespołów klasowych, co grupa kryterialna.

W celu odpowiedzi na pytanie badawcze dotyczące wyższego nasilenia konfliktowości w stosunku do ojca młodych kobiet z rodzin rozbitych, przeprowadzono badanie narzędziem projekcyjnym – *Testem Zdań Niedokończonych (The Sentence Completion Test)* Joseph'a M. Sacks'a i Sidney'a Levy'ego (1950) w przekładzie M. Chojnowskiego.

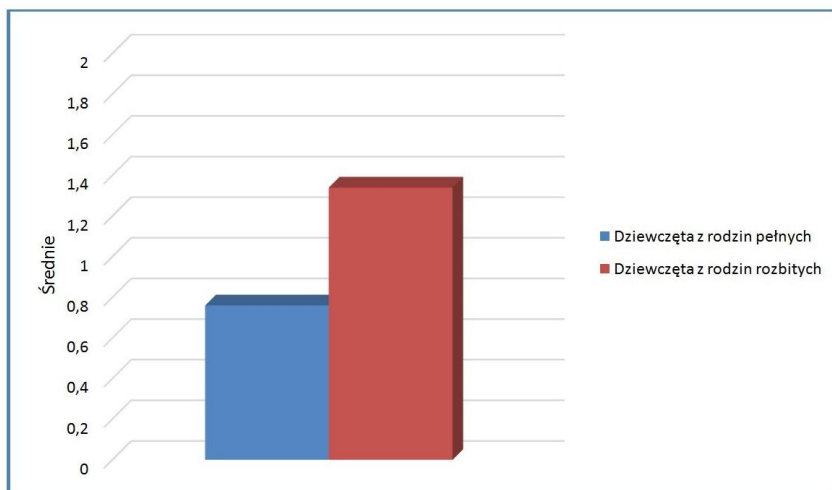
Test ten umożliwia ujawnienie informacji na temat świadomych i nieświadomych myśli, emocji czy uczuć. Osoba badana ma za zadanie wpisać pierwsze skojarzenie, które pojawia się po przeczytaniu (niedokończonego) zdania. Nasilenie konfliktów zmierzono w oparciu o trzystopniową skalę szacunkową (2 – silny konflikt wymagający interwencji terapeutycznej, 1 – konflikt w postaci umiarkowanych trudności, 0 – brak konfliktu). Podstawą oceny treści konfliktów była analiza merytoryczna (jakościowa) wypowiedzi badanych dziewcząt (zob. też: Weiner, Greene, 2017). Zmienną zależną w badaniach był, więc stopień nasilenia konfliktów intrapsychicznych w stosunku do ojca, a zmienną niezależną typ rodziny pochodzenia. W analizie statystycznej wykorzystano test *t*-Studenta istotności różnic między średnimi dla prób niezależnych.

3.2. Uzyskane wyniki badań

Statystyki opisowe i wartości testu *t*-Studenta zostały przedstawione w tabeli 1 i rysunku 1.

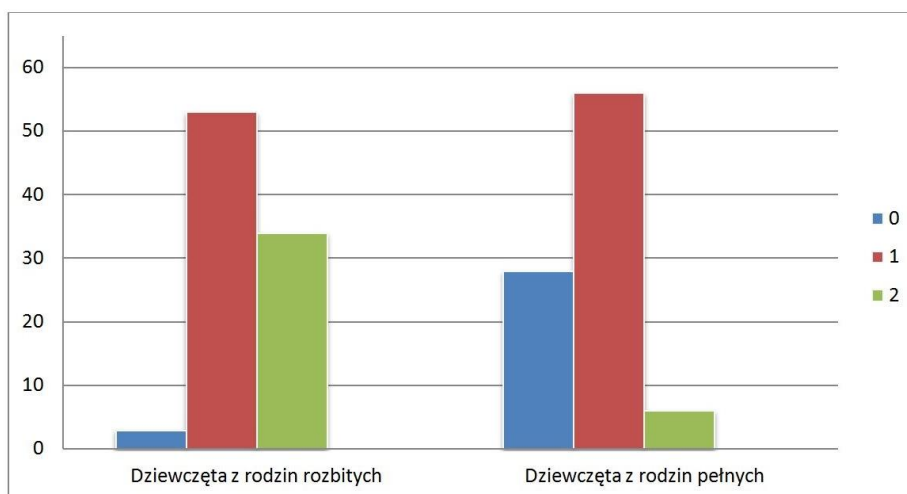
Tabela 1. Średnie, odchylenia standardowe i wartości t-Studenta dla postawy wobec ojca – dziewczęta z rodzin rozbitych: (n = 90) i pełnych (n = 90)

Zmienna zależna	Średnie		Odch. St.		Min		Max		t(178)	p
	Rozbite	Pełne	R	P	R	P	R	P		
postawa wobec ojca	1,34	0,76	0,54	0,57	0,00	0,00	2,00	2,00	7,11	<0,001

Rysunek 1. Wartości średnie w poszczególnych grupach

Jak wskazują dane zawarte w tabeli 1 i na diagramie 1 dziewczęta z rodzin podzielonych przez rozwód uzyskały wyższe średnie wartości w obszarze nasilenia wewnętrznych konfliktów w stosunku do ojca niż dziewczęta wzrastające w pełnych systemach rodzinnych. Po analizie średnich wartości uzyskanych w obszarze stosunku do ojca, warto przyglądnąć się szacunkowemu określeniu stopnia nasilenia konfliktów (wysoki – 2, średni – 1, brak konfliktów – 0) w grupie dziewcząt z grupy zasadniczej i kontrolnej (rysunek 2).

Rysunek 2. Nasilenie konfliktów w stosunku do ojca

Jak można zauważyć z wykresu przedstawionego na rysunku 2, najczęściej wypowiedzi ujawniających wysokie nasilenie konfliktowości w stosunku do ojca, które można interpretować w kategorii objawu wymagającego interwencji terapeutycznej, odnotowano w grupie dziewcząt z rodzin podzielonych przez rozwód. W grupie młodych kobiet z rodzin kompletnych zarejestrowano natomiast najczęściej dokończonych zdań świadczących o obecności konfliktów o lżejszej sile. Także w tej grupie badanych, odnotowano najczęściej wypowiedzi wskazujących na pozytywne i satysfakcjonujące relacje między ojcami trwającymi w związkach małżeńskich a ich córkami.

W następnej kolejności zaprezentowane zostaną wypowiedzi młodych kobiet z grupy podstawowej i porównawczej obrazujące nasilenie konfliktowości (lub jej brak) w stosunku do ojca.

W grupie dziewcząt z rodzin rozbitych, zdania ujawniające najgłębszy konflikt w stosunku do ojca, dotyczą jego choroby – uzależnienia („Sądzę, że mój ojciec rzadko *jest (był) trzeźwy*”)², krytyki jego zachowania („Sądzę, że mój ojciec jest *zdrajcą*”) czy też opisu negatywnych cech (prawdopodobnie zaburzeń) osobowości („Sądzę, że mój ojciec jest *wrednym człowiekiem, potworem emocjonalnym*”, „Sądzę, że mój ojciec jest *najgorszym z możliwych egoistą*”). Najczęściej opinii dotyczy dotkliwego braku ojca (sytuacja psychologicznej utraty) i tęsknoty za jego osobą (ojciec nieobecny lub peryferyczny), powodującej liczne, trudne w przeżyciu stany emocjonalne jak żal, smutek, bezradność, poczucie osamotnienia, złość czy wrogość („Chciałabym, aby mój ojciec *przestał nim być*”). Niektóre adolescentki w sposób bezpośredni wyrażają niechęć do ojca bądź też brak potrzeby kontaktowania się z nim, wynikający z przeżywanych emocji i poczucia porzucenia oraz zaniedbania z jego strony („Gdyby tylko mój ojciec *zechciał się wyprowadzić*”, „Chciałabym, aby mój ojciec – *nic już od niego nie chce*”). Zdarza się także, że podawane opinie ujawniają wysoki poziom poczucia winy³, odpowiedzialności za najbliższych, uwikłania w relacje wewnątrzrodzinne występujące u dziewcząt wychowujących się w rodzinach podzielonych, które wynikają z postępowania czy zachowania ojca np. „Sądzę, że mój ojciec jest *chorym alkoholikiem*”, „Chciałabym, aby mój ojciec *znikł z mojego życia*”.

Najczęściej wypowiedzi dotyczą natomiast słabszego poziomu skonfliktowania, który również obrazuje poczucie opuszczenia przez ojca dziewcząt z rodzin nietrwałych. Nastolatki są przekonane, że ojciec się nimi nie interesuje (nie troszczył się o nie), nie brał czynnego udziału w procesie wychowawczym („Sądzę, że mój ojciec rzadko *się interesuje*

---

²Dogłębna analiza funkcjonowania rodzin z problemem alkoholowym znajduje się w publikacjach autorstwa M. Ryś (np. 2011, 2015, 2016a).

³Poczucie winy może być także związane z samodewaluacją, które odzwierciedlają intensywne uczucia aktywowane przez superego jako reakcja na utratę ambiwalentnie kochanego obiektu (por. Kernberg i in., 2007, s. 175). A. Senejko (2010, s. 155), analizując literaturę na temat obron psychologicznych adolescentów pisała natomiast, że istnieje tradycja wiązania agresji skierowanej przeciwko sobie, interpretowanej w kategoriach poczucia winy, jako relatywnie dojrzałszej formy obrony, przejawiającej się w braniu na siebie odpowiedzialności (nadmiernej) za zaistniały stan rzeczy, charakteryzujące kobiety, ale i neurotyczne typy osobowości.

mną i tym, co robię"). W opinii córek analizowanemu rodzicowi nie zależało także na ważnych wydarzeniach w życiu rodziny i słabo angażował się w budowanie relacji z nimi („Gdyby tylko mój ojciec zechciał *zacząć być prawdziwym ojcem*”, „Gdyby tylko mój ojciec zechciał *nie cieszyłoby mnie to*"). Bardzo wyraźnie zarysowuje się także poczucie braku oraz wyalienowania opisywanego rodzica w przestrzeni życiowej rodziny, odbierane, jako skutek porzucenia, odrzucenia, z mocnym odczuciem niesprawiedliwości i obwiniania ojca o brak zainteresowania rodziną i jej członkami – także matką, potomstwem („Sądzę, że mój ojciec rzadko *interesował się mną oraz moim rodzeństwem*, „Chciałabym, aby mój ojciec *wiedział, że aby mieć kolejne dziecko, o pierwsze trzeba mieć zadbać*"). Znamienne jest, że mimo rozwodu, niektóre nastolatki dalej żywią nadzieję, że ojciec powróci. Sytuacja ta implikuje także pojawienie się u dziewcząt szeregu trudnych w przeżyciu emocji, które w tym kontekście wyrażają się w postaci żalu, rozgoryczenia, złości, smutku, poczucia winy i tęsknoty („Chciałabym, aby mój ojciec *wykonywał swoje obowiązki bycia ojcem, spróbował naprawić nasze relacje*"). Słabsze nasilenie konfliktu ogniskuje się także wokół krytyki cech osobowości ojca bądź postaw ambiwalentnych w stosunku do jego osoby („Chciałabym, aby mój ojciec *w końcu dorósł*”, „Gdyby tylko mój ojciec zechciał *w dzieciństwie poświęcić mi więcej czasu, mnie zrozumieć i choć raz postawić się w mojej sytuacji!!*").

Mniejsza liczba zdań dokończonych przedstawia brak konfliktu w relacji ojców i córek. Ojcowie są w nich przedstawieni w sposób pozytywny lub neutralny („Sądzę, że mój ojciec jest *jedyny*”, „Sądzę, że mój ojciec jest *ciepły i często pyta, pamięta, gdy był w moim wieku*"). Często zawierają oczekiwanie, by ojciec się nie zmieniał i pozostał taki, jaki jest. Są to twierdzenia świadczące o percepcji ojca, jako osoby idealnej, co może być wynikiem satysfakcjonującej relacji z ojcem, ale też skutkiem mechanizmu obronnego – idealizacji („Sądzę, że mój ojciec jest *kochany*”, „Chciałabym, aby mój ojciec *dalej był taki, jaki jest*"). Cytowane zdania wyrażają także troskę o ojca – jego samopoczucie i dalsze życie np. („Chciałabym, aby mój ojciec *nie musiał się denerwować i martwić*").

W następnej kolejności przedstawione zostaną opinie na temat ojców dziewcząt z rodzin kompletnych. W gronie dziewcząt wzrastających w rodzinach pełnych również pojawiają się wypowiedzi świadczące o bardzo krytycznym nastawieniu do ojca, są one jednak znacznie rzadsze. Często pojawiają się, jako rodzaj buntu przeciwko wymaganiom czy zakazom wprowadzanym przez ojca („Chciałabym, aby mój ojciec *był bardziej ludzki i zmienił trochę poglądy na temat kobiet*"). Można przypuszczać, że w tych przypadkach ojcowie obecni w domach, są spostrzegani, jako surowo, dyscyplinująco i autokratycznie wypełniający swoją rodzicielską rolę (postawa nadmiernie wymagająca). Wypowiedzi dziewcząt mogą także świadczyć o wzrastającej potrzebie niezależności i samostanowienia. Mogą także ujawniać trudny kontakt z rodzicem, którego przyczyną są jego cechy osobowości, światopogląd czy stan zdrowia („Gdyby tylko mój ojciec zechciał *być mniejszym chamem, byłoby dobrze*”, „Sądzę, że mój ojciec jest *chory psychicznie*"). Pojawia się także wyraźne pragnienie nastolatek, by ojciec nie uczestniczył w ich życiu, nie był w nim obecny (jawne

odrzuć) lub traktowanie opisywanego rodzica w sposób instrumentalny – materialistyczny.

Najwięcej twierdzeń na temat ojca z rodzin kompletnych dotyczy natomiast sytuacji świadczących o słabszym nasileniu konfliktowości relacji ojciec – córka. Wyrażają one niespełnione oczekiwania dziewcząt i żal dotyczący niedostatecznej świadomej obecności ojca w życiu dziewcząt, – co pokazuje także otwartość i zaangażowanie córek w relację z rodzicem („Chciałabym, aby mój ojciec spędzał więcej czasu z nami”, „Chciałabym, aby mój ojciec bardziej się mną zainteresował, jako osobą, a nie jak córką – jestem kimś więcej”). Bardzo wyraźnie uwidacznia się optymistyczny wydźwięk wypowiedzi dziewcząt na temat ojców, którzy są obecni, natomiast jeszcze nie do końca spełniają oczekiwania nastolatek dotyczące bliższej relacji, czasem bardziej partnerskiej, a czasem bardziej rodzicielskiej („Chciałabym, aby mój ojciec więcej ze mną rozmawiał o moim życiu”, „Gdyby tylko mój ojciec zechciał być mniej wymagającym”, „Sądzę, że mój ojciec rzadko mnie chwali i docenia”). Komunikaty te wyraźnie pokazują gradację oczekiwań nastolatek w stosunku do ojców trwających w związkach małżeńskich, które są jakościowo odmienne (bardziej subtelniejsze, nastawione na jeszcze lepszy, efektywniejszy kontakt z ojcem) niż wypowiedzi dziewcząt z rodzin rozbitych. Kolejne opinie wskazują na troskę adolescentek o stan zdrowia ojca, niewystarczający odpoczynek czy nadmiar pracy („Sądzę, że mój ojciec jest zbyt zapracowany”). Niektóre wypowiedzi dotyczą także krytyki cech osobowości (nieśmiałość, melancholijność, lenistwo, wycofanie) czy działań podejmowanych przez ojców nie do końca aprobowanych przez młode kobiety z grupy kontrolnej („Sądzę, że mój ojciec jest bardzo skryty i mało mówny”, „Chciałabym, aby mój ojciec nie traktował mojego rodzeństwa lepiej niż mnie”).

Znacznie częściej też, niż w przypadku grupy zasadniczej, pojawiają się bardzo dobre opinie, zawierające pozytywne, ciepłe emocje w stosunku do ojca, świadczące o konstruktywnym kontakcie ojców z córkami, jak również znaczącym udziale wspomnianego rodzica we wspieraniu i wzmacnianiu córek w realizacji ich zadań rozwojowych. W wypowiedziach tych ojcowie są percypowani, jako wzory do naśladowania, autorytety, wspierające rozwój swoich córek, z którymi nastolatki się identyfikują („Sądzę, że mój ojciec jest najukochańszym tatą pod słońcem”). Córki dostrzegają zalety ich funkcjonowania w roli ojca, przyjaciela, pracownika, ale także bardziej uniwersalnie, – jako po prostu dobrego człowieka: obecnego, dostępnego i pomocnego („Sądzę, że mój ojciec jest zaradny i dbający o rodzinę”, „Sądzę, że mój ojciec jest moją bratnią duszą”). Ewentualne niespełnione oczekiwania córek dotyczą niekoniecznie istotnych spraw materialnych (chęć podniesienia standardów życia, uczynienia go bardziej różnorodnym, niezależnym czy atrakcyjnym): „Chciałabym, aby mój ojciec zmienił pracę i awansował”.

W celu oceny specyficzności zakładanych zależności, przeprowadzono test *t*-Studenta (tabela 1). Test *t*-Studenta istotności różnic między średnimi dla prób niezależnych na poziomie istotności $\alpha = 0,05$ wykazał, że dziewczęta z rodzin podzielonych przez rozwód,

cechują się wyższym nasileniem wewnętrznych konfliktów w stosunku do swoich ojców niż ich rówieśniczki z rodzin całych ($p < 0,001$).

Przedstawione wyniki badań wskazują na znaczące nasilenie konfliktowości wobec ojca dziewcząt wzrastających w rodzinach rozbitych. W relacjach z ojcem ujawnia się agresja, która głównie spowodowana jest jego nieobecnością, brakiem zaangażowania i wspierania rodziny, w której funkcjonują młode kobiety. Często też, w subiektywnej ocenie dziewcząt, ojciec charakteryzuje się negatywnymi cechami osobowości, które uwidaczniają się w krzywdzącym postępowaniu w stosunku do córek, ale także pozostałych członków rodziny (matek, rodzeństwa).

***

Jak wskazują liczne badania społeczne, brak pozytywnego wzorca ojca może mieć poważne konsekwencje rozwojowe nie tylko w dzieciństwie, ale także w dorosłym życiu nastolatek. W tym kontekście jednym z ważniejszych zagadnień wydaje się próba świadomego i odpowiedzialnego przygotowania młodych osób do małżeństwa i rodzicielstwa w przyszłości⁴ np. poprzez ukierunkowanie i ugruntowanie w młodych ludziach potrzeby przynależności, ciągłości i stabilności mimo funkcjonowania w ciągle zmieniającym się świecie. Istotne jest także wzbudzanie potrzeby podejmowania refleksji na temat otaczającej rzeczywistości oraz preferowanych (a także narzucanych przez współczesną kulturę) celów i wartości⁵. Nie bez znaczenia wydaje się również podjęcie działań społecznych (np. przez bardziej rozwinięte kampanie i akcje informacyjne), które będą wpływać na podwyższenie wewnętrznej motywacji do korzystania z profesjonalnej pomocy psychologiczno-terapeutycznej rodzin już znajdujących się w kryzysie rozstania. Działania te mogą – przy odpowiedniej świadomości osób dorosłych – przyczynić się do zmniejszenia negatywnych, emocjonalnych i społecznych konsekwencji rozpadu małżeństwa i możliwości udzielenia pomocy w odbudowywaniu zerwanych relacji rozwiedzionych małżonków tak, aby w dalszej perspektywie potrafili oni dawać swoim dzieciom (a w przyszłości także wnukom), świadomą obecność, miłość i efektywne wsparcie.

---

⁴Zob. np. M.Ryś, (1999), *Wychowanie do życia w rodzinie. Program dla szkół ponadpodstawowych*, Warszawa: Centrum Metodyczne Pomocy Psychologiczno-Pedagogicznej MEN; M.Ryś, (2016b), *Odporność psychiczna osób wzrastających w różnych systemach rodzinnych*, Warszawa: Mazowieckie Centrum Polityki Społecznej.

⁵Jak pisze M. Straś-Romanowska (2016, s. 23) w obecnych czasach, w kulturze promującej wartości materialne, utylitarne, skrajnie liberalne i hedonistyczne, dominującą normą podmiotową okazuje się transgresja zewnętrzna, czyli aktywność ukierunkowana na innowacyjność, zmianę i różnorodność, także w zakresie obrazu własnej osoby. Główną motywacją tego typu transgresji jest maksymalizacja poczucia własnej wartości, mierzonego sukcesami, statusem społecznym, zasobami materialnymi, atrakcyjnością wizerunkową. Takie budowanie poczucia wartości ego prowadzi do inflacji ego, powszechnego dziś narcyzmu, a w dalszej perspektywie skutkuje brakiem poczucia sensu życia itp. Tej aksjologicznej reorientacji towarzyszy osłabienie postawy refleksyjności, stanowiącej niezbywalny atrybut podmiotowości człowieka, jako bytu osobowego.

Bibliografia:

- Amato P.R. (1994a), Father-child relations, mother - child relations, and offspring psychological well-being in early adulthood, *Journal of Marriage and Family*, nr 56(4), 1031-1042.
- Amato P.R. (1994b), Life-span adjustment of children to their parents' divorce, *Future of Children. Children after Divorce*, nr 4, 143-164.
- Amato P.R. (2010), Research on divorce: Continuing trends and new developments, *Journal of Marriage and Family*, nr 72 (3), 650-666.
- Amato P.R., Booth A., (1997), *A generation at risk: Growing up in an era of family upheaval*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Amato P.R., Chedle J. (2005), The long reach of divorce: divorce and child well-being across three generations, *Journal of Marriage and Family*, nr 67, 192- 205.
- Augustyn J., (1993), *Integracja seksualna. Przewodnik w poznawaniu i kształtowaniu własnej seksualności*, Kraków: Wydawnictwo M.
- Augustyn J. (2018), Radość bycia ojcem dzisiaj, *Obecni w religii, społeczeństwie, kulturze. Ojców nam potrzeba*, nr 1 (35), s. 9-18.
- Beisert M., Liberska H., Matuszewska M. (2001), Od konfliktu do rozvodu, (w:) *Matężństwo: męskość, kobiecość, miłość, konflikt*, H. Liberska, M. Matuszewska (red.), s. 171-188, Poznań: Wydawnictwo Fundacji Humaniora.
- Biller H.B., (1993), *Fathers and families. Paternal factors in child development. Paternal factors in child development*, London: Greenwood Publishing Group.
- Boguszewski R. (2019a), *Stosunek Polaków do rozwodów*, Komunikat CBOS 7/2019.
- Boguszewski R. (2019b), *Rozwody w osobistych doświadczeniach Polaków*, Komunikat CBOS 15/2019.
- Braun-Gałkowska M., (2008), *Psychologia domowa*, Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Braun-Gałkowska M. (1999), Mieć dziecko czy być matką, (w:) *Oblicza macierzyństwa*, D. Kornas-Biela (red.), s. 67-74, Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL.
- Buchanan Ch.M., Maccoby E.E., Dornbusch S.M. (1991), Caught Between Parents: Adolescents Experience in Divorced Homes, *Child Development*, nr 62 (5), 1011-1029.
- Clarke-Stewart A., Brentano C., (2006), *Divorce - causes and consequences*, New Haven and London: Yale University Press.
- Corneau G., (2016), *Nieobecny ojciec, zagubiony syn*, Warszawa: Wydawnictwo Zwierciadło.
- Czerederecka A. (2010), Potrzeba profesjonalnej dyskusji na temat PAS, *Psychiatria Polska*, nr 1, s. 13-26.
- Dąbrowska Z. (2003), Ojcostwo jako wartość. Studium empiryczne, *Matężństwo i rodzina*, Pobrane z: www.psychologia.edu.pl, [dostęp: 1 III 2019].
- Domagała-Zyśk E. (2001), Rola ojców w zapobieganiu niepowodzeniom szkolnym ich dzieci, (w:) *Oblicza ojcostwa*, D. Kornas-Biela (red.), s. 373-379, Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.

- Dutkiewicz K., Noińska D. (2009), Cierpienie dzieci rodziców rozwodzących się i rozwiedzionych, *Nowiny Psychologiczne*, nr 3/4, s. 25-36.
- Fromm E., (1956/2014), *O sztuce miłości*, Poznań: Dom Wydawniczy Rebis.
- Gardner R.A. (1999), Differentiating between parental alienation syndrome and bona FIDE abuse-neglect, *American Journal of Family Therapy*, nr 27 (2), . 97-107.
- Gardner R.A. (2001), The parental alienation syndrome: sixteen years later, *Academy Forum*, nr 45 (1), 10-12.
- Goldenberg H., Goldenberg I., (2006), *Terapia Rodzin*, Kraków: Wydawnictwo UJ.
- Hetherington E.M., (1999), *Coping with divorce, single parenting, and remarriage*, Mahwah, NY: Erlbaum.
- Hołtyń B., Gośka-Hołtyń P. (2016), Divorce – chosen consequences of divorce and factors supporting couples in staying together (an overview), (w:) *Current psychosocial problems in traditional and novel approaches: Three worlds of human life*, H. Liberska (red.), s. 39-49, Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego.
- Horney K., (1937/2002), *Neurotyczna osobowość naszych czasów*, Poznań: Dom Wydawniczy Rebis.
- Horney K., (1967/2003), *Psychologia kobiety*, Poznań: Dom Wydawniczy Rebis.
- Kaja B.M., (1992), *Rozwód w rodzinie a osobowość dziecka*, Bydgoszcz: Wyższa Szkoła Pedagogiczna.
- Kaja B.M., (2013), *Małżeństwo, rodzina, rozwód*, Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego.
- Kernberg O.F., Selzer M.A., Koenigsberg H.W., Carr A.C., Appelbaum A.H., (2007), *Psychodynamiczna terapia pacjentów borderline*, Gdańsk: Wydawnictwo GWP.
- Kornas-Biela D. (2001), Współczesny kryzys ojcostwa, (w:) *Oblicza ojcostwa*, D. Kornas-Biela (red.), s. 171-191, Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Kozak E. (2006), Ikona współczesnego ojcostwa, *Edukacja i Dialog*, nr 9 (182), s. 23-28.
- Kornas-Biela D., (2002), *Wokół początku życia ludzkiego*, Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.
- Kurcbart A., (2011), *Psychologiczny obraz ojca w biegu życia*, Warszawa: Wydawnictwo Difin.
- Lachowska B. (1999), Samotne macierzyństwo, (w:) *Oblicza macierzyństwa*, D. Kornas-Biela (red.), s. 281-288, Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL.
- Lamb M.E., (2010), *The role of the father in child development*, New Jersey: John Wiley & Sons, Inc.
- Ledwoch M. (2009), Doświadczenie utraty więzi w sytuacji rozwodu, (w:) *Psychospołeczne konteksty doświadczania straty*, S. Steuden, K. Janowski (red.), s. 143-149, Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Liberska H. (2002), Rola identyfikacji z rodzicami dla rozwoju dziecka w okresie dojrzewania, *Małżeństwo i Rodzina*, nr1, s. 48-54.
- McLanahan S., Tach L., Schneider D. (2013), The casual effects of father absence, *Annual Review of Sociology*, nr 39, 399-427.

- Meissner K. (2001), Ojciec – potrzeby dziecka a wzorzec męskości, (w:) *Oblicza ojcostwa*, D. Kornas-Biela (red.), s. 193-200, Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Namysłowska I. (2011), Transformacja rodziny – przejawy i implikacje dla psychoterapii, *Psychoterapia*, nr 1 (156), s. 5-11.
- Oleś M., Oleś P. (2001), Z psychologicznych aspektów ojcostwa, (w:) *Oblicza ojcostwa*, D. Kornas-Biela (red.), s. 255-268, Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Parol J. (2014), Piękno i siła macierzyństwa i ojcostwa. Sztuka w służbie rodzicielstwu, *Kwartalnik Naukowy Fides et Ratio*, nr 4 (18), s. 108-124.
- Plopa M., (2008), *Psychologia rodziny: teoria i badania*, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Plopa M. (2018), Rozwody we współczesnym świecie – perspektywa badań, (w:) *Społeczeństwo, kultura, wychowanie*, J. Papież (red.), s. 90-103, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Pospiszyl K., (1980), *Ojciec a rozwój dziecka*, Warszawa: Wydawnictwo Wiedza Powszechna.
- Pospiszyl K., (1986), *O miłości ojcowskiej*, Warszawa: Instytut Wydawniczy CRZZ.
- Pospiszyl K. (2001), O chronieniu więzi rodzinnych, które są siłą niezwykłą, *Małżeństwo i Rodzina*, nr 2, s. 9-13.
- Pospiszyl K. (2004), Ojcostwo w życiu mężczyzny, *Małżeństwo i Rodzina*, nr 2 (10), s. 1-20.
- Ryś M., (1994), *Konflikty w rodzinie niszczą czy budują?*, Warszawa: Centrum Metodyczne Pomocy Psychologiczno-Pedagogicznej MEN.
- Ryś M., (1999), *Wychowanie do życia w rodzinie. Program dla szkół ponadpodstawowych*, Warszawa: Centrum Metodyczne Pomocy Psychologiczno-Pedagogicznej MEN.
- Ryś M. (2011), Rules and principles of life in a dysfunctional family. The inquiry form to examine children’s roles in a family an alcohol abuse problem, *Kwartalnik Naukowy Fides et Ratio*, nr 1 (5), s. 41-62.
- Ryś M. (2015), Zagrożenie rodziny – alkoholizm, (w:) *Rodzina: dobro zagrożone*, W. Majkowski (red.), s. 85-126, Kraków: Wydawnictwo Księży Sercanów.
- Ryś M. (2016a), Dysfunkcyjny system rodziny z problemem alkoholowym, (w:) *W kierunku kultury bez przemocy*, R. Wiśniewski, S. Zaręba, M. Zarzecki (red.), s. 95-121, Warszawa: Warszawskie Wydawnictwo Socjologiczne.
- Ryś M., (2016b), *Odporność psychiczna osób wzrastających w różnych systemach rodzinnych*, Warszawa: Mazowieckie Centrum Polityki Społecznej.
- Ryś M., (2017), *Odporność psychiczna i relacje interpersonalne osób wzrastających w różnych systemach rodzinnych*, Warszawa: Mazowieckie Centrum Polityki Społecznej.
- Sacks J.M., Levy S. (1950), The sentence completion test, (w:) *Projective psychology – clinical approaches to the total personality*, L. Edwin Abt, L. Bellak (red.), s. 357-402, NY: Knopf.
- Senejko A., (2010), *Obrona psychologiczna jako narzędzie rozwoju na przykładzie adolescencji*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

- Steuden S. (1996), Psychologiczna analiza reakcji rodziców i ich dzieci w sytuacji rozwodowej, (w:) *Wybrane zagadnienia z psychologii klinicznej dzieci i młodzieży*, E. Januszewska (red.), s. 69-87, Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Straś-Romanowska M. (2016), Podmiot osobowy w świecie współczesnym, *Psychologia Rozwojowa*, nr 21 (2), s. 15-25.
- Walesa Cz. (2001), Rola ojca w psychicznym rozwoju dziecka. Studium psychologiczne, (w:) *Oblicza ojcostwa*, D. Kornas-Biela (red.), s. 291-320, Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Wallerstein J.S., Blakeslee S., (1996), *Second Chances. Men, women and children a decade after divorce*, NY: Houghton Mifflin Company.
- Weiner I., Greene R.L., (2017), *Handbook of personality assessment*, New Jersey: John Wiley & Sons, Inc.
- Ziemska M., (1979), *Rodzina a osobowość*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo „Wiedza Powszechna”.